

Спадкування за заповітом відповідно до статутів Великого Князівства Литовського, Руського та Жемантійського

Проаналізовано поняття права на заповіт та його особливості. Розглянуто історію врегулювання суспільних відносин пов'язаних з реалізацією права на заповіт. Основна увага зосереджується на порівнянні права на заповіт за першою, другою та третьою редакцією Литовських статутів.

Ключові слова: спадкування, заповіт, майно, Литовські статuti, тестамент.

Проанализировано понятие права на завещание и его особенности. Рассмотрена история урегулирования общественных отношений, связанных с реализацией права на завещание. Основное внимание сосредотачивается на сравнении права на завещание по первой, второй и третьей редакцией Литовских уставов.

Ключевые слова: наследование, завещание, имущество, Литовские уставы, тестамент.

The concept of the right to testament and its peculiarities are analysed The history of the settlement of public relations related to the right to will. Main focus is on comparing rights covenant by the first, second and third edition Lithuanian statutes..

Key words: inheritance, testament, property, Lithuanian regulations, testament.

Постановка проблеми. Одним із найважливіших інститутів цивільного права є інститут спадкового права. Його значимість для науки і практики зумовлюється тим, що об'єктом спадкування переважно є право власності. З найдавніших часів і досі всі проблеми спадкового права, а саме: що залишається після смерті померлого власника, кому повинно перейти майно, в якому порядку і обсязі — залишаються в центрі уваги суспільства і держави, законодавця і дослідників, кожної людини, оскільки тією чи іншою мірою торкаються і її інтересів. Важливе місце займає вивчення і узагальнення досвіду систематизації законодавства про спадкування на українських землях. При цьому увага науковців зосереджується на кодифікаціях права практично всіх хронологічних періодів українського правотворення. Але, попри широкоаспектність сучасного висвітлення історії українського права, в ній ще залишається низка малодосліджених проблем. Певний інтерес становить вивчення питання спадкування, зокрема, право на заповіт за Литовськими статутами.

Стан дослідження. Це питання не є новим в історико-правовій літературі. Його вивчало багато учених, з-поміж яких В. Васильченко, П. Захарченко, О. Дзера, І. Жилінкова, З. Ромовська, Н. Саніахметова, Є. Фурса, Н. Харитонова, Л. Шевчук, В. Чуйков, К. Ярошенко, В. Дроников; А. Заводський, І. Нелін, С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова, Н. Полонська-Василенко, І. Терлюк та ін. Проте деякі аспекти все ще залишилися поза увагою науковців.

Мета статті — розглянути право на заповіт (тестамент) за Статутів Великого князівства Литовського, Руського та Жемантійського, як складової галузі цивільного права, їх закріплення і правові основи функціонування, використовуючи дослідження своїх попередників.

Виклад основних положень. Найбільшим здобутком у процесі систематизації

права у Великому князівстві Литовському стало укладання в XVI ст. трьох Литовських статутів. Кодифікація литовсько-руського права відбулася за принципами пріоритету писаних законів (хоч у самих Литовських статутах містяться посилання на давні звичаї), єдності права (хоч Литовський статут не суперечив дії інших нормативно-правових актів), суверенності держави (хоч у 1569 р. цей суверенітет було втрачено) та рівності усіх перед законом (хоч реально Литовські статuti визнали неоднакову правоздатність різних суспільних груп) [1, с. 110].

Ініціатива прийняття Першого Литовського статуту належала шляхті, представники якої на сеймі 1514 р. подали Великому князеві Литовському прохання «дарувати» писані закони, в яких знайшли б відображення їх права і привілеї [2, с. 66]. Він юридично закріпив основи суспільного й державного ладу, правове становище різних соціальних груп населення, порядок утворення, склад і повноваження деяких органів державного управління та суду [1, с. 110].

Вже з Першого Литовського статуту зауважуємо, що держава приділяє інституту спадкування багато уваги. У результаті цього спадкове право виділилося у самостійний правовий інститут. У Литовському статуті норми про спадкування знаходяться у Розділі 5 «Про опіку». У статті 2 вказується про притягнення неповнолітніх дітей до суду у справах про маєток, який спадковий по батьківській або материнській лінії. Стаття 4 говорить про обов'язок опікуна зберегти майно, яке отримано в спадок дітьми про яких він опікується [3, с.235]. Стаття 9 зазначає, що у разі смерті душоприкажчика чи опікуна, котрий мав виконати заповіт, ця справа щодо виконання може бути доручена іншому опікунові. Повноваження щодо заповіту переходять до властей, які повинні довести до кінця виконання заповіту у відповідності до останньої волі заповідача [4, с.237]. Із цього, можна зробити висновок, що держава взяла на себе обов'язок щодо виконання заповіту у випадку непередбачуваних обставин.

Стаття 12 Литовського статуту забороняє записувати в спадок того, чим сам не володіє. Стаття 13 зазначає «якби хто-небудь по праву спорідненості пред'являв в суді претензії на маєток, а той, до кого звернена ця претензія, володів би цим маєтком на підставі законного запису і вказав, що не лише йому, але і іншим тим же записом записані маєтки, і заявив би: «Тому я без них з приводу того запису не хочу відповідати», — тоді позивач повинен викликати до суду всіх інших, на користь яких зроблений запис. А до того часу маєтком повинен володіти той, кому воно записане, поки не відбудеться судовий розгляд за участю всіх тих, кому відповідно до заповіту належить маєток» [4].

Стаття 14 вказує хто не має право складати заповіт на своє рухоме майно:

- неповнолітні діти;
- ченці, будучи в чернечому ордені, прийняли чернецтво;
- сини, не відокремлені від батька, але вони мають право заповідати майно, придбане ними особисто або отримане за службу; що знаходяться залежно від іншого, тобто ті, кого видали іншому разом з його майном;
- шалено схиблені, еретики, невільники, що втрачають розум, але коли прийдуть в себе, мають право складати свої заповіти.

Стаття 15 зазначає як саме мають складатися заповіти на рухоме майно. А саме, коли людина хвора, але ще при свідомості, має право заповідати свої речі і куплений маєток кому захоче, як духовним особам, так і світським, призвавши для цього священика або інших свідків, або людей, заслугуючих довіри, або також офіційного

писаря присяги. А якщо хто-небудь після складання заповіту залишився живий, то він має право відмінити свій заповіт стільки разів, скільки захоче. Також у цій статті передбачаються умови записання маєтку чи рухомої речі на користь церкви: «якщо хто-небудь з духовних володітиме цим маєтком, то він повинен з цього маєтку нести земську службу на коні і із зброєю відповідно до законів і постанов земських. Від цього часу постановляємо, що якби хто записав свій маєток на користь костелу, то з цього маєтку повинна виконуватися служба так само, як це було і раніше» [4]. Ця стаття також передбачає записання перед властями або перед свідками, заслугуючими довіри, кому-небудь третю частину спадкового, купленого маєтку або яку-небудь рухому річ і, при цьому будучи живим, то вже такий запис повинен мати силу вічно, і той вже не може анулювати її і записати ту ж річ кому-небудь повторно.

Наступна стаття Першого Литовського статуту вказує хто може і не може бути свідками при складанні заповіту, а саме: можуть бути свідками, особи заслугуючі довіри, підозріння, що знаходяться зовні. Не можуть бути свідками :

- перш за все ті, які самі не мають права складати свої заповіти;
- жінки, душоприказники або опікуни того ж заповіту;
- особи, яким що-небудь відписане в цьому заповіті.

Отже, характерним для Першого Литовського статуту є непослідовність і несистемність викладення норм про спадкування, які є змішані з нормами про опіку. Але ці недопрацювання виправляються в Другому (1566 р.) та Третньому (1588 р.) Литовських статутах, прийнятих в результаті протистояння правлячої магнатської верхівки — панів та дрібної шляхти. В них законодавець доповнює, систематизує та розширює регулювання суспільних відносин, що склалися у сфері про спадкування, а саме спадкування за заповітом.

Спадкування за заповітом широко застосовувалося в Литовсько-Руській державі. Процедура оголошення заповіту була досить урочистою і, очевидно, проходила за нормами давнього звичаєвого права. Похорон небіжчика, особливо багатого і родовитого, розтягувався на місяць, а то і більше, оскільки треба було сповістити всіх родичів померлого, де б вони не знаходились, які мали з'їхатися на похорони і особисто вислухати заповіт. Врядник урочисто зачитував заповіт у присутності всіх родичів, близьких, слуг покійного, показував всім підписи істинності, а потім тут же знищував особисту печатку померлого, щоб нею незаконно не скористався хто-небудь інший.

Зокрема, артикул 1 Другого та Третнього Литовських статутах передбачала, хто може і не може на свої рухомі речі заповіт чинити [5, с.356]. Перш за все це неповнолітні, дорослі сини, які не були відділені від сім'ї і господарства батьків, також полонені, челядь двірна, особи з психічними та розумовими розладами, виволанці, особи які були позбавлені честі, і деякі інші категорії населення. Причиною позбавлення їх такого права було відсутність власності, але на нашу думку, для деяких категорій названих осіб ця обставина — наслідок їхньої недієздатності (наприклад, для тих же неповнолітніх дітей, осіб із психічними та розумовими розладами, невільників тощо). Отже, Другий та Третій Литовські статuti доповнили артикул Першого Литовського статуту, де вказувався перелік осіб на право вчинення заповіту.

Розрізнялось спадкування батьківського і материнського майна, так, Третій Литовський статут передбачив, що спадщина, нерухоме і рухоме майно та коштовності переходять лише синам і близьким по зброї, тобто, батьківське майно, у т.ч. куплене, передавалось у "вотчину" лише синам, а дочкам, здебільшого, - лише придане з ї

усього батьківського, у т.ч. купленого майна. А материнське майно, як нерухоме у вигляді маєтків, так і рухоме, зокрема, готівка, золото, срібло, одяг і прикраси, коні, вози, килими тощо — розподілялось порівно між усіма дітьми (синами, і дочками).

Хоча артикули 2 Другого та Третього Литовських статутів мають ідентичну назву «Про тестаменти (заповіти) на речі рухомі і на маєтки набуті, як має складатися», але Статут 1588 року удосконалив і доповнив її, де підтверджується свобода заповідання будь-яких рухомих речей і не родових вотчин. У великому князівстві Литовському, крім родових, існували вотчини жалувані, куплені, вислужені. Хоча, як вказувалось у попередньому розділі, істотних різниць у їхньому статусі не існувало, спостерігались деякі відмінності у праві їхнього викупу у разі застави і при спадкуванні. Якщо артикул 5 розділу 7 встановлює, що спадкодавець не може змінити заповіту, яким заповідав спадкоємцю родовий маєток, на користь іншої особи, то даний артикул зазначив, що щодо «набутого» (тобто жалуваного, вислуженого, купленого) маєтку заповіт можна змінювати будь-яку кількість разів, але чинний буде вважатися остання редакція заповіту складена спадкоємцем. Цікаво, що законодавець дозволяв вільне заповідання маєтків церкви: справа тут у тому, що з церковних маєтків духовних осіб мала відбуватися та ж служба — земська, державна і військова, що із маєтків світських осіб. Отже, держава не терпіла збитків від передачі земель церкві.

Особливої уваги заслуговують умови та порядок складання заповіту. Вимагалось, щоб спадкодавець був при добрій пам'яті та розумі, а для складання заповіту вимагалось присутність представників земського уряду або трьох свідків. Присутність при складанні заповіту духовної особи стала не обов'язковою, що вказувало на світський характер норм Статуту 1588 року. При неможливості запросити на складання заповіту повітовий уряд допускалася присутність хоча б одного представника цього уряду і двох шляхтичів, чи як виняток, трьох шляхтичів без урядника.

Тестамент відповідно до статутів мав бути складений у письмовій формі, мав бути засвідчений печаткою і підписом спадкодавця і підписами та печатками присутніх. Після смерті спадкодавця тестамент невідкладно заносився до відповідних книг громадського або земського суду. Обов'язковою умовою для набуття заповітом чинності стало повідомлення про нього центральній або місцевій владі.

Також Литовські статuti не залишили осторонь становище церкви, щодо права заповідати набуті маєтки осіб, порядок складання тестаменту за надзвичайних умов та кола осіб, які не могли бути свідками при складанні заповіту. Зокрема, Третій Литовський статут виокремив ці положення в окремий артикул, в якому встановлено, що з маєтку, який заповідається церкві, земська служба не припиняється і обов'язок відбувати її переходить до духовних осіб, які отримали такий маєток у спадок. Зі змісту цієї статті випливає, що заповідати батьківські і материнські маєтки заборонялось, вільно дозволялось відписувати тільки свої набуті маєтки.

Якщо спадкодавець був на війні, в дорозі або за кордоном, йому дозволялось скласти заповіт у присутності тільки двох шляхтичів. Про такі тестаменти треба було негайно доповісти господарю, або суду земському чи громадському (на перших же роках), а на війні — гетьману або хорунжому і засвідчити присягою свідків. Щодо заповіту, складеного за кордоном, обов'язковою була наявність впису того уряду, при якому тестамент був складений і засвідчене присягою повідомлення про те, що тестамент складений з волі і відома, за доброї і здорової пам'яті самого спадкодавця.

Особи, які не могли бути свідками при складанні заповіту:

- особи, які не мали права заповідати;
- виконавці тестаменту і опікуни;
- дружини спадкодавців;
- особи, на користь яких складався тестамент.

Також, Третій Литовський Статут визнавав підстави за якими тестамент визнавався недійсним. Це такі підстави:

1. коли у ньому (у даті або у змісті) були виправлення, підчистки, зроблені для шкоди однієї з сторін;

2. визнавався повністю недійсним або тільки у тій частині, де були зроблені які-небудь виправлення або підчистки.

Якщо ці виправлення не впливали на загальний зміст тексту, заповіт лишався чинним. Кілька неістотних пошкоджень не призводили до визнання заповіту недійсним.

Артикул 7 Другого та Третього Литовських статутів передбачав аналогічні норми. Зокрема, умови, за яких батько міг відректися від своїх дітей, а останні могли бути позбавлені права спадкувати родову вотчину:

- перша — якби син або дочка, забувши Бога, на батьків своїх підняли руку, вдарили або пхнули з гніву, від такого не тільки відректися можуть, але смертю від уряду за скаргою і свідченнями батьків карані бути мають;

- друга — якби син або дочка значну кривду батькам чинили в захопленні маєтності без волі і відома їхнього;

- третя — аби син або дочка, зі злості своєї, а не для користі держави, наполягали на смертній карі для батьків своїх;

- четверта — якби трапилося, що в суді за батька або матів ручатися не хотіли;

- п'ята — якби дочка вела розпусний спосіб життя;

- шоста — якби батьків залишили в німічних і старих літах їхніх, не даючи харчів і інших потреб батькам;

- сьома — якби родичів з рук неприязельських викупити або визволити не хотіли, а маєтністю батьківською або материнською користувалися.

Отже, такими вважалися серйозні аморальні вчинки — від розпусного способу життя доньки до замаху на життя, здоров'я і гідність батьків включно. Всього статут передбачав сім таких умов, які вище перелічені. Про наміри позбавити таких дітей спадку батько повинен був оголосити перед земським урядом і внести відповідний запис до актових книг. У разі відсутності батька це могла зробити мати.

«Ніхто не може челядину домовому ані полоненому своєму нічого відписати, вільним його не зробивши» назва артикула, яка вперше з'явилася у Статуті 1566 року. На час прийняття Статуту 1588 року коло невольників у Великому князівстві Литовському звузилося до челяді і полонених. Одні з них залишилися у попередньому становищі, інші мали власне майно, працювали у панів, дехто навіть переходив до категорії бояр [7, с.359]. За русько-литовським правом, невольні категорії населення були недієздатними, отже не могли бути спадкоємцями вільної людини. Заборонялося складати тестамент на їхню користь до того часу, поки спадкодавець за свого життя не зробить їх вільними.

Щодо таких категорій населення як міщан приватновласницьких міст, путніх слуг, простолюдинів передбачалися відповідні умови заповідати своє майно. На відміну від магнатів і шляхти, вони могли передавати за заповітом лише третину свого рухомого майна; інші дві третини спадкувалися за законом дітьми спадкодавця. Метою такого обмеження було піклування держави про належне відправлення

повинностей непривілейованими станами. Вказані категорії населення були особисто вільними, але не мали своєї землі, вони мешкали на землі феодала, на користь якого і відбували повинності. За їхніми дітьми залишилася володінні феодала. Цю землю треба було покинути засіяною і збудованою. Фактично, у цьому артикулі йдеться про відновлення відповідної норми Руської Правди.

Висновки. Отже, статuti Великого князівства Литовського, Руського та Жемантійського – ретельно розроблені юридичні документи, у якому знайшли своє відображення врегулювання суспільних відносин пов'язаних з реалізацією права на заповіт.

Можна стверджувати, що становлення спадкового законодавства у Литовських статутах започаткувало виділення його в окремий самостійний інститут цивільного права.

Таким чином, Литовські статuti були важливим джерелом права на українських землях, вони забезпечували спадкоємність і наступність багатьох норм та інститутів українського права, сформованих у Київській Русі та Галицько-Волинській державі. Литовські статuti вирізнялися достатньо високим, як для того часу, рівнем юридичної техніки: в них подано визначення багатьох правових термінів щодо заповіту, вони досить детально регламентують спадкові права категорій осіб, а також процесуальні норми спадкового права. Багато з них реципіювали з римського права і дійшли до нашого часу, ставши складовою частиною цивільного права України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: Доновітній час : навч. посіб. / І. Терлюк. – К. : Атіка, 2006. – 400 с.
2. Захарченко П. Історія держави і права України / П. Захарченко. – К.: Атіка, 2005. – 368 с
3. Статuti Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – 464 с.
4. Статuti Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – 464 с.
5. Статuti Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2003. – 560 с.
6. Статuti Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2004. – 568 с.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К., 1992. – Т. 1. – 490 с.